

Sławomir Bukalski
Szczecin

Śmierć i umieranie. Aspekty psychologiczno-pastoralne¹

„Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto we Mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie na wieki”
(J 11, 25-26)

Punktem wyjścia w rozważanej problematyce są słowa Jezusa wypowiedziane podczas spotkania w Betanii z Martą, siostrą zmarłego Łazarza. Te słowa wskazują, że śmierć nie jest końcem życia ludzkiego. Wręcz przeciwnie: w momencie śmierci rozpoczyna się życie wieczne z Chrystusem. Problematykę śmierci i umierania podejmują przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych (medycyny, biologii, socjologii, psychologii, etyki, prawa, religiologii, filozofii, teologii) i każdy z przedstawicieli wnosząc własne rozumienie wspomnianych pojęć sprawia, że ta rzeczywistość może być lepiej rozumiana a osobie umierającej można skuteczniej pomagać w tym niepowtarzalnym wydarzeniu. Niniejsza refleksja ma charakter jedynie psychologiczno-teologiczny (pastoralny).

1. Problematyka śmierci – aspekt teologiczny

Spoglądając na problematykę śmierci z punktu widzenia teologii należy zatrzymać się na Objawieniu Bożym i sięgnąć do nauki zawartej na kartach Pisma Świętego. Zarówno Stary Testament, jak również Nowy Testament podejmują bardzo wyraźnie rozważane pojęcie. Pierre Grelot ukazuje całą istotę rozumienia pojęcia śmierci według nauczania Biblii. Stary Testament zwraca szczególną uwagę na trzy istotne obszary: obecność śmierci (odczucie śmierci przez każdego człowieka – jest ona przeznaczeniem człowieka, istnienie życia

¹ Prezentowany temat został wygłoszony przez Autora w kwietniu 2014 r. jako wykład w ramach kolokwium habilitacyjnego wobec Rady Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego. Niniejszy tekst jest miejscami tożsamy z tekstem wówczas wygłoszonym. Artykuł został jednak poszerzony oraz opatrzony nowymi materiałami źródłowymi.

pozagrobowego oraz kult zmarłych); sens śmierci (tu zawarta jest geneza śmierci, droga do niej oraz śmierć sprawiedliwych – jest ona jednak pewną tajemnicą w Starym Testamencie); uwolnienie od śmierci (Bóg ratuje człowieka od śmierci, konieczność nawrócenia, śmierć sprawiedliwych przynosi zbawcze owoce). Naukę Nowego Testamentu można streścić także w trzech obszarach: królestwo śmierci (dramat człowieka rozpoczyna się u progów dziejów zbawienia, ludzkość znajduje się pod władzą śmierci); pojedynek Chrystusa ze śmiercią (Chrystus uwalnia człowieka z mocy śmierci umierając za człowieka i zmartwychwstając); chrześcijanin w obliczu śmierci (konieczność współumierania z Chrystusem, aby żyć z Chrystusem wymaga codziennego zjednoczenia ze Zbawicielem. Śmierć fizyczna nie jest kresem ludzkiego życia. Biblijna nauka prowadzi do wyraźnego ukazania nadziei nieśmiertelności i zmartwychwstania z Chrystusem)².

Patrzenie na ludzką śmierć z punktu widzenia teologii ulegało pewnej ewolucji na przestrzeni wieków. Można tu przywołać choćby naukę Kościoła dotyczącą udzielania sakramentu namaszczenia chorych. „Nie tak dawno jeszcze Kościół dopuszczał (a nawet zalecał) możliwość udzielania go do ośmiu godzin po śmierci naturalnej i do dwóch godzin po śmierci nagłej [...], nie zmieniając przy tym w niczym swej tradycyjnej nauki, zgodnie z którą sakramenty są dla żywych, a nie dla umarłych”³. Zmianę w tej kwestii wprowadził dopiero posoborowy obrzęd udzielania sakramentu namaszczenia chorych. „Kapłan wezwany do chorego, który już umarł, niech błaga Boga, aby go uwolnił od grzechów i przyjął litościwie do swego Królestwa, namaszczenia natomiast niech nie udziela. Jeżeli istnieje wątpliwość, czy chory zmarł naprawdę, może mu udzielić tego sakramentu warunkowo”⁴. To zdanie bardzo wyraźnie wskazuje na teologiczny i pastoralny aspekt praktyki Kościoła wobec umierających.

Lucjan Balter podejmując filozoficzno-teologiczne rozważania nad tajemnicą ludzkiej śmierci, a zwłaszcza duszy człowieka zauważa, że „nauka Nowego Testamentu, który nie wspomina ani słowem o duszy i jej nieśmiertelności, akcentując wciąż tylko i wyłącznie życie wieczne, osiągalne dla człowieka już tu, na ziemi, w całej pełni w momencie zmartwychwstania. Jedynie w Starym Testamencie spotkamy, i to tylko w Księdze Mądrości, powstałej w środowisku uzależnionym od filozofii greckiej, zarówno niewielki wzmianki o duszy”⁵.

² Zob. P. Grelot, *Śmierć*, [w:] X. Leon-Dufour [red.], *Słownik teologii biblijnej*, Poznań 1990, s. 940-949; zob. także C. Zuccaro, *Teologia śmierci*, Kraków 2004, s. 98-148.

³ L. Balter, *Eschatologia współczesna dla duszpasterzy i katechetów*, Kraków 2010, s. 135-136.

⁴ *Sakramenty chorych. Obrzędy i duszpasterstwo*, Katowice 1980, s. 18.

⁵ L. Balter, *Eschatologia współczesna dla duszpasterzy i katechetów*, s. 141; por. także X. Leon-Dufour, *Dusza*, [w:] tenże, *Słownik teologii biblijnej*, s. 238-241.

Autor prezentuje stanowisko biblistów w tej kwestii, przytaczając kluczowe fragmenty Pisma Świętego.

Perspektywa teologiczna dotycząca śmierci – oparta na Objawieniu Bożym – bardzo wyraźnie reprezentowana jest w nauczaniu Soboru Watykańskiego II oraz późniejszym Katechizmie Kościoła Katolickiego. „Tajemnica losu ludzkiego ujawnia się najbardziej w obliczu śmierci”⁶. To jedno z fundamentalnych zdań wskazujących na radykalną zmianę perspektywy *mieć, posiadać* w perspektywę *być* zostało przywołane w Katechizmie za Konstytucją duszpasterską o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*⁷.

Dalej Katechizm naucza, że śmierć cielesna jest naturalna, ale dzięki wierze wiemy, że jest ona „zapłatą za grzech” (Rz 6, 23). Dla tych, którzy umierają w łasce Chrystusa, jest ona uczestnictwem w Śmierci Pana, by móc także uczestniczyć w Jego Zmartwychwstaniu⁸. W definiowaniu śmierci z punktu widzenia teologii należy wskazać na trzy podstawowe kryteria. Po pierwsze, „śmierć jest kresem życia ziemskiego”⁹. Katechizm wskazuje tu na aspekt czasowości życia ludzkiego. Śmierć jest zakończeniem ziemskiego życia każdego człowieka. Po drugie, „śmierć jest konsekwencją grzechu”¹⁰. Pierwsi rodzice okazując nieposłuszeństwo Bogu sprowadzili śmierć na cały rodzaj ludzki. Po trzecie, „śmierć została przemieniona przez Chrystusa”¹¹. Teologiczna perspektywa wskazuje więc wyraźnie i jednoznacznie problem grzechu i związanej z nim bezpośrednio cielesnej śmierci człowieka. Dopiero Chrystus umierając i zmartwychwstając odkupił człowieka i dopiero w Chrystusie możemy dostrzec problem ludzkiej śmierci oraz pozytywny aspekt tego wydarzenia. „Przez Chrystusa więc i w Chrystusie rozjaśnia się zagadka cierpienia i śmierci, która przygniata nas poza Jego Ewangelią”¹². Należy zauważyć, że także Katechizm Kościoła Katolickiego bardzo mocno podkreśla sens śmierci chrześcijańskiej. Dzieje się to tylko i wyłącznie dzięki Chrystusowi: „Dzięki Chrystusowi śmierć chrześcijańska ma sens pozytywny”¹³. Nauka soborowa dotycząca śmierci i umierania została zaktualizowana przez Jana Pawła II. Rozważania papieskie, jak zauważa Balter „zawierają dwie ważne konstatacje i sugerują tym samym podział niniejszych rozważań na dwa artykuły: związek śmierci z grzechem oraz śmierć jako przejsicie

⁶ *Katechizm Kościoła Katolickiego* (KKK), Poznań 1994, nr 1006.

⁷ Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, (KDK) nr 18, [w:] *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, s. 526-606.

⁸ KKK nr 1006.

⁹ KKK nr 1007.

¹⁰ KKK nr 1008.

¹¹ KKK nr 1009.

¹² KDK nr 22.

¹³ KKK nr 1010.

do nowego życia, przy czym sednem każdego z nich musi być niewątpliwie sam Jezus Chrystus w zasadniczych momentach swego życia ziemskiego¹⁴. Zbawczy charakter śmierci chrześcijanina wiąże się bardzo mocno ze zbawczą śmiercią Chrystusa. Dopowiedzeniem do teologicznego spojrzenia na problem śmierci może być stwierdzenie Andrzeja Dziuby, który zauważa, że „śmierć człowieka kładzie kres tej fazie jego powołania, jakim jest dążenie do doskonałości w czasie [...]. Dla chrześcijanina chwila śmierci to moment połączenia z Chrystusem, pełnia życia, we wszelkich jego wymiarach”¹⁵. To stanowisko jest reprezentowane przez współczesnych teologów, przez współczesnych pastoralistów.

Pozytywny sens śmierci chrześcijanina dokonuje się dzięki Chrystusowi. Od tego pozytywnego stwierdzenia wypowiedzanego przez teologię, można przejść do spojrzenia na problematykę śmierci w aspekcie psychologicznym.

2. Problematyka śmierci – aspekt psychologiczny

Pozytywny aspekt ludzkiej śmierci dostrzegany jest także przez przedstawicieli psychologii. Przy czym, w przypadku psychologii chodzi raczej o proces umierania a nie sam moment śmierci. Pozytywny sens ludzkiej śmierci psychologowie dostrzegają w kontekście wcześniejszego sensownego życia. „Śmierć nie ma sensu jedynie dla tych, dla których bezsensowne wydaje się również życie”¹⁶. To psychologiczne spojrzenie nawiązuje mocno do koncepcji sensu życia wypowiedzianej przez Viktora Emanuela Frankla, który porównuje brak poczucia sensu życia do wyroku śmierci. Przewyciężyć bezsens śmierci – która nie może być pojmowana jako zjawisko absurdalne – jawi się jako psychologiczne wyzwanie dla osób towarzyszących osobom umierającym.

Psychologowie zwracają uwagę na aspekty poznawcze – zwłaszcza myślenie – wobec śmierci. „Myślenie o śmierci jest częścią poznawczej aktywności człowieka. Dzięki niej człowiek może być świadomy samego siebie oraz otoczenia i tym samym właściwie spotkać się z rzeczywistością. Nie podlega dyskusji, że funkcje poznawcze człowieka są tylko częścią postawy wobec śmierci”¹⁷.

¹⁴ L. Balter, *Eschatologia współczesna dla duszpasterzy i katechetów*, s. 157; por. także C. Bartnik, *Teologiczna interpretacja wydarzenia śmierci*, „Ateneum Kapłańskie” 95 (1980), s. 16-30.

¹⁵ A. Dziuba, *Pytania wokół życia, umierania i śmierci człowieka*, „Warszawskie Studia Pastoralne” (2008) 8, s. 158-177.

¹⁶ T. Szaniawski, *Typy postaw wobec śmierci a osobowość*, Kraków 1998, s. 23.

¹⁷ J. Makselon, *Specyfika postaw wobec śmierci*, „Studia Philosophiae Christianae” (1981) 2, s. 114; zob. także T. Szaniawski, *Typy postaw wobec śmierci a osobowość*, s. 25.

Tadeusz Szaniawski podejmując problematykę postaw wobec śmierci wskazuje na cztery cechy dotyczące pojęcia śmierci:

- a. relatywność – cecha ta odnoszona jest do szerokiej struktury poznawczej jednostki.
- b. złożoność – zwykle struktura samego pojęcia śmierci jest bardzo różnorodna, i jest na tyle skomplikowana, że nie można go wyrazić jednym słowem.
- c. ambiwalentność – chodzi o posiadaną koncepcję śmierci i jej wpływ na ludzkie zachowania – działa pobudzająco lub hamująco
- d. pośredniość – w tworzeniu koncepcji śmierci należy przerzucać jakby pomost między tym co żywe i tym co martwe. Konieczna jest samoświadomość, zdolność do operacji logicznych, myślenie abstrakcyjne, zauważanie przyczynowości i współwystępowania zjawisk, przyjęcie linearnego wymiaru czasu¹⁸.

Innymi aspektami dotyczącymi ludzkiej śmierci mogą być aspekt biologiczny (problematyka śmierci mózgowej), aspekt kliniczny (śmierć odwracalna) lub aspekt społeczny. Z racji tematu wystąpienia, te aspekty nie będą jednak przedstawiane w niniejszej prezentacji.

2.1. Psychologiczne aspekty lęku przed śmiercią

„Umieranie i śmierć wyzwała wiele negatywnych i przykrych uczuć i emocji: lęk, niepokój, przerażenie, smutek, rozpacz, litość, bezradność. Generalnie lęk oceniany jest przez psychologów jako jedno z najbardziej przykrych wrażeń doświadczanych przez człowieka. Szczególnie wyraźnie ten stan emocjonalny ujawnia się wobec śmierci. W literaturze przedmiotu najczęściej wymienia się następujące rodzaje lęku związanego ze śmiercią: lęk przed umieraniem – dotyczy aktu umierania; lęk przed zmarłym – przerażenie przy oglądaniu zwłok; lęk o zniszczenie, destrukcję ciała; lęk o żyjących – o skutki własnej śmierci dla bliskich; lęk przed pozornym zgonem; lęk o wygląd ciała po śmierci; lęk przed przedwczesną śmiercią – niemożność zrealizowania ważnych życiowych celów”¹⁹.

W powyższym kontekście warto zauważyć, że także Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym także wskazuje na lęk, który

¹⁸ Zob. T. Szaniawski, *Typy postaw wobec śmierci a osobowość*, s. 25-26.

¹⁹ Zob. J.W. Hoelter, *The relationship between fear of death and anxiety*, „The Journal of Psychology” (1978) 99, s. 225-226; zob. także J. Makselon, *Struktura wartości a postawa wobec śmierci*, Lublin 1983; J. Makselon, *Lęk wobec śmierci*, Kraków 1988, s. 14-18; T. Szaniawski, *Typy postaw wobec śmierci a osobowość*, s. 48.

towarzyszy człowiekowi w kontekście śmierci. Wspomniany dokument mówi o „lęku przed unicestwieniem na zawsze”²⁰.

Propozycja procesu umierania wraz z towarzyszącymi mu stanami psychicznymi została zaprezentowana przez Elisabeth Kübler-Ross. Autorka ta wskazała na pięć zasadniczych etapów, które pojawiają się w kontekście zbliżającej się śmierci:

- a. zaprzeczenie, negacja, izolacja – są to bardzo silne mechanizmy obronne, które uniemożliwiają skuteczną pomoc. Jedynym rozwiązaniem jest być przy umierającym.
- b. etap gniewu – pojawiają się reakcje buntu, agresji, emocje skierowane na przypadkowe osoby, postawa roszczeniowa. Etap ten pojawia się wtedy, gdy nie można już dłużej zaprzeczać.
- c. etap targowania się – z Bogiem, z otoczeniem, dążenie do odroczenia „wyroku”. Pojawiają się wypowiedzi ze skłonnościami składania obietnic Bogu, bliskim z rodziny, wobec siebie.
- d. etap depresji – osoba zaczyna dopuszczać do siebie świadomość konieczności śmierci. W tym etapie zauważa się dwa typy depresji:
 - ⇒ depresja reaktywna – depresja dotycząca strat mimowolnych, żal za to co nie zostało zrobione, jest to podsumowanie życia, bilans. Ten etap dotyczy przeszłości. Ważne jest aby pomóc zbilansować przeszłość u osoby umierającej, uporządkowanie religijne, może spowiedź z całego życia.
 - ⇒ depresja przygotowawcza – dotyczy przyszłości, akceptacji strat przyszłych – tego, czego osoba nie zdąży zrobić, naprawić, przygotować. Pomoc na tym etapie dotyczy obecności przy umierającym, w kwestii religijnej wyeksponować właściwy obraz Boga (miłosierdzie, miłość, Ojciec).
- e. etap pogodzenia się, akceptacji – pojawia się spokój, oczekiwanie, zmniejszone zainteresowanie otoczeniem, jest to etap bezpośrednio poprzedzający śmierć. Osoba potrzebuje kogoś, kto przy niej po prostu będzie²¹.

Na wszystkich etapach jest nadzieja, która nigdy nie opuszcza umierających. „Uwzględniając krytyczne głosy na temat tej teorii, trzeba jednak powiedzieć, że aczkolwiek propozycje Kübler-Ross nie mogą stanowić doskonałego wzorca procesu umierania, to jednak nie są one dalekie od danych doświadczenia potocznego i wiedzy psychologicznej”²².

²⁰ KDK nr 18.

²¹ Zob. E. Kübler-Ross, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, Poznań 1998.

²² J. Makselon, *Główne wątki badań tanatopsychologicznych*, [w:] J. Makselon [red.], *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Kraków 2005, s. 56.

3. Koncepcja Laszlo Borosa – ostatecznej decyzji, ostatecznego wyboru

Laszlo Boros twierdzi, że człowiek dopiero w momencie śmierci jest zdolny do podjęcia w pełni świadomej i wolnej „ostatecznej decyzji” o swoim losie. Element duchowy osoby potęguje się i uzyskuje autonomię najpełniej w momencie, gdy słabnie element cielesny ludzkiej osoby. Śmierć stanowi ostateczny i zarazem najwyższy – szczytowy moment – rozwoju duchowego człowieka i przynosi ostateczną decyzję: wyboru Boga lub Jego odrzucenie. Człowiek „uwolniony zostaje od wszystkiego, co przeszkadzało mu dotąd w spojrzeniu w oblicze Boga [...]. Przez śmierć człowiek całkowicie oddaje się w ręce Boga [...] Aby każdy człowiek – przynajmniej w śmierci – mógł podjąć wobec Niego ostateczną decyzję”²³. Koncepcja ta spolaryzowała środowisko badaczy rozważanej problematyki.

Przeciwnicy koncepcji spośród teologów wskazują, że koncepcja Borosa deprecjonuje rolę męki Chrystusa. Natomiast w gronie psychologów pada podstawowy zarzut, że nie ma możliwości weryfikacji empirycznie tej teorii. Nie da się bowiem stwierdzić, że przy osłabionym ciele „rośnie duch” i że właśnie w tym momencie człowiek posiada szczyt doskonałości i podejmuje najtrafniejsze decyzje.

Zwolennicy koncepcji wskazują, że Bóg byłby niesprawiedliwy gdyby nie dał człowiekowi możliwości zmiany, korekty własnego życia w ostatniej chwili.

Balter komentując teorię Borosa stwierdza, że „niewłaściwie rozumiałoby się jednak Borosa, gdyby się skupiało wyłącznie na ostatecznym spotkaniu człowieka z Bogiem w śmierci, pomijając całkowicie jego życie doczesne. Boros bowiem mocno akcentuje potrzebę czujności, pracy nad sobą i bycia w prawdzie wobec siebie, Boga i innych”²⁴.

Boros podsumowując swoje rozważania dotyczące tzw. ostatecznej decyzji, wypowiada znamienne słowa – „doniosłe teologicznie”²⁵: „Przedstawiona tu hipoteza pozwala nam pojmować »sąd szczegółowy« nie jako pewien dodatek do długiej listy »rzeczy ostatecznych«, lecz jako wykładnik rozmiaru owej decyzji w chwili śmierci, jako ostateczne stanowcze postanowienie naszej istoty”²⁶.

²³ L. Boros, *Istnienie wyzwolone. Rozważania teologiczne. Misterium mortis, człowiek w obliczu ostatecznej decyzji*, Warszawa 1985, s. 95.

²⁴ L. Balter, *Eschatologia współczesna dla duszpasterzy i katechetów*, s. 208.

²⁵ Tenże, s. 209.

²⁶ L. Boros, *Istnienie wyzwolone. Rozważania teologiczne. Misterium mortis, człowiek w obliczu ostatecznej decyzji*, s. 98.

4. Pastoralna posługa Kościoła

Prezentując pastoralną posługę Kościoła wobec umierających warto wyróżnić rolę duszpasterza i posługę całego Kościoła. Choć te dwa aspekty przenikają się, to jednak można zauważyć pewną specyfikę posługi duszpasterskiej.

4.1. Rola duszpasterza

Najczęściej duszpasterz przybywa do umierającego gdy zostanie o to poproszony przez samego umierającego, najbliższą rodzinę lub personel medyczny. Dzieję się to zazwyczaj krótko przed śmiercią. Jego trudnym zadaniem jest „zbawienie duszy”. Wezwanie księdza do umierającego człowieka związane jest także z oczekiwaniem wzywających, że pomoże on umierającemu rozwiązać ostatnie jego życiowe kwestie i pomoże umrzeć w sposób jak najbardziej godny. Posługa kapłana sprowadza się do opieki nad sferą duchową człowieka, do poszukiwania sensu życia. Nieraz trudno jest ustalić, jakie są rzeczywiste potrzeby duchowe osoby umierającej. Nie zawsze są one widoczne. Pytania o sens cierpienia i bólu, o system wartości, o istnienie Boga, o przebaczenie, o życie po śmierci z całą pewnością może świadczyć o istnieniu takich potrzeb. „Rola księdza [...]. Otóż jest rzeczą pewną, że w tej godzinie rozmowa na tematy religijne może okazać się zbawcza. Przynajmniej w przypadku tych, którzy są gotowi do takiej rozmowy”²⁷.

O istnieniu duchowych potrzeb mogą też świadczyć postawy bezsilności, intensywne przeżywanie cierpienia, ostentacyjne oddalenie się od Boga, przesadny stoicyzm w umieraniu, nieuporządkowane zachowania (np. lęk przed zasypianiem, przed ciemnością). Józef Makselon zwraca uwagę na „deficyt dobrego słowa” w pomocy umierającym. Chodzi więc o to, aby wspierać człowieka umierającego, do końca być przy umierającym. Bycie przy umierającym pozwala przezwyciężać niepokój osamotnienia i odczuwać obecność Boga. „Tylko obecność ludzka, dyskretna i czujna, która pozwala choremu wypowiedzieć się i znaleźć pocieszenie ludzkie i duchowe, może wpłynąć na jego uspokojenie”²⁸. Trwanie przy umierającym musi być realizowane w prawdzie. Postawa prawdy pozwala przygotować się na spotkanie z Bogiem. „W duszpasterstwie umierających niedopuszczalne jest okłamywanie ciężko chorego, że na pewno wróci do zdrowia, podczas gdy wiadomo, iż jego śmierć jest nieunikniona”²⁹.

²⁷ J. Brehant, *Thanatos. Chory i lekarz w obliczu śmierci*, Warszawa 1980, s. 54.

²⁸ Papieska Rada „Cor unum”, *Niektóre kwestie etyczne odnoszące się do ciężko chorych i umierających (27.07.1981 r.)*, [w:] K. Szczygieł [red.], *W trosce o życie. Wybrane dokumenty Stolicy Apostolskiej*, Tarnów 2008, s. 444.

²⁹ C. Krakowiak, *Umierających duszpasterstwo*, [w:] R. Kamiński [red.], *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin 2006, s. 875-879.

Szczególnym zadaniem i rolą duszpasterza jako osoby wspierającej umierającego jest wspierać emocjonalnie człowieka umierającego, do końca być przy umierającym; zapewnić przyjęcie sakramentów świętych i wspierać modlitwą; ukazywać Boga miłosiernego, przebaczącego; ukazywać Bożą miłość; konieczne jest indywidualne traktowanie, empatyczne słuchanie, akceptacja; być wsparciem dla rodziny umierającego³⁰. „Posługa duchowa w hospicjum sprowadza się do pomocy choremu w zrozumieniu sensu choroby, cierpienia i śmierci. Jest to szczególna forma realizacji miłości, co stanowi fundamentalną zasadę życiową postawę chrześcijan”³¹.

4.2. Posługa Kościoła

Posługa Kościoła powinna jasno wyrażać rzeczywistość łączność ze *zmarłym*, a także ożywiać uczestnictwo zgromadzonej *wspólnoty* w obrzędach i głosić jej życie wieczne³². Katechizm Kościoła Katolickiego wskazuje w innym miejscu, że „tym, którzy kończą swoje ziemskie życie, Kościół poza namaszczeniem chorych ofiaruje Eucharystię jako wiatyk [...] Jako sakrament Chrystusa jest ona sakramentem przejścia ze śmierci do życia”³³. Wiatyk – sakrament umierających – „jest uroczystą komunią św. przewyżającą śmierć, prowadzącą do nowego życia i realizującą nadzieję chwalebego zmartwychwstania”³⁴. Czesław Krakowiak wskazuje także na specyficzne wezwania modlitewne wypowiadane przy konających lub za zmarłych. Oddają one istotę posługi Kościoła: „Duszo chrześcijańska, zejdź z tego świata; Drogi bracie (siostró) polecam cię; Niech cię wybawi; Witaj Królowo; Przybądźcie Święci”³⁵.

Posługa Kościoła wobec umierających winna być realizowana przez każdego wyznawcę Chrystusa. Jest to posługa na wzór miłosiernego samarytani. Jan Paweł II stwierdza: „Miłosiernym Samarytaninem jest każdy człowiek wrażliwy na cudze cierpienie, człowiek, który wzrusza się nieszczęściem bliźniego. Jednakże miłosierny Samarytanin z Chrystusowej przypowieści nie poprzestaje na samym wzruszeniu i współczuciu. Staje się ono dla niego bodźcem do działań, które mają na celu przyniesienie pomocy poranionemu człowiekowi.

³⁰ J. Szymoła, *Wsparcie w procesie żałoby. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, [w:] S. Steuden, S. Tucholska [red.], *Psychologiczne aspekty doświadczania żałoby*, Lublin 2009, s. 241-251.

³¹ J. Zabielski, *Opieka hospicyjna jako służba życiu*, [w:] E. Krajewska-Kułak, C. Łukaszuk, B. Jankowiak [red.], *W drodze do brzegu życia*, Białystok 2008, s. 184.

³² KKK nr 1684.

³³ KKK nr 1524.

³⁴ C. Krakowiak, *Posługa Kościoła wobec umierającego człowieka*, „Ateneum Kapłańskie” (1980) 95, z. 2, s. 172.

³⁵ C. Krakowiak, *Umierający duszpasterstwo*, s. 875-879.

Miłosiernym samarytaninem jest więc ostatecznie ten, kto świadczy pomoc w cierpieniu, jakiegokolwiek byłoby ono natury. Pomoc, o ile możliwe, skuteczną. W tę pomoc wkłada swoje serce, nie żałuje również środków materialnych. Można powiedzieć, że daje siebie, swoje własne »ja« otwierając to »ja« dla drugiego³⁶.

Pastoralna posługa Kościoła to umacnianie wiernych w wyznawanej wierze. Wiara w Boga ułatwia człowiekowi przystosowanie się w sytuacji kryzysowej, a taką z pewnością jest śmierć kogoś bliskiego. Innym aspektem są praktyki pogrzebowe. To w nich wyraża się także bardzo wyraźnie intencjonalność konkretnych zachowań. Modlitwa kapłana przy grobie zmarłego wskazuje na wiarę w ciała zmartwychwstanie, na żywot wieczny. Podobnie należy widzieć w ogóle modlitwę Kościoła za zmarłych. Szczególnym czasem jest dzień Wspomnienia Wszystkich Wiernych Zmarłych, ale także w każdej mszy świętej Kościół poleca zmarłym miłosierdziu Bożemu. Należy także wspomnieć o dniu Wszystkich Świętych, w którym Kościół ukazuje powołanie każdego chrześcijanina – powołanie do realizowania świętości.

Na zakończenie dwie sentencje i wezwanie, od którego rozpoczęto niniejsze rozważanie: „Kto przyszedł na świat, ten odejść zeń musi. Trzeba dorosnąć do tego – to wszystko” (W. Szekspir, *Król Lear*) oraz *Memento mori!*

„Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto we Mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie na wieki” (J 11, 25-26).

Streszczenie

Problematykę śmierci i umierania podejmują różne dyscypliny naukowe i każda z nich wnosi własne rozumienie rozważanych pojęć: śmierci i umierania. Niniejsza refleksja ma charakter jedynie psychologiczno-teologiczny (pastoralny) i zmierza do znalezienia odpowiedzi jak pomóc osobom w obliczu tych niepowtarzalnych wydarzeń.

W pierwszej części artykułu przedstawiona jest problematyka śmierci w perspektywie teologii. Konieczne jest więc zatrzymanie się na Objawieniu Bożym i nauce zawartej w Piśmie Świętym. Zarówno Stary Testament, jak również Nowy Testament podejmują bardzo wyraźnie rozważane pojęcie. Zbawczy charakter śmierci chrześcijanina wiąże się ze zbawczą śmiercią Chrystusa.

W drugiej części artykułu – perspektywa psychologii – ukazany jest wyraźniej proces umierania a nie sam moment śmierci. Pozytywny sens ludzkiej śmierci psychologowie dostrzegają w kontekście wcześniejszego sensownego życia. Przewyciężył bezsens śmierci jawi się jako psychologiczne wyzwanie dla osób towarzyszących osobom

³⁶ Jan Paweł II, *List Apostolski o chrześcijańskim sensie ludzkiego cierpienia Salvifici doloris*, nr 28.

umierającym. W takim kontekście zaprezentowany jest model umierania według Elisabeth Kübler-Ross.

Ostatnia część artykułu to sugestie pastoralne. Posługa pastoralna podejmowana w Kościele przez duszpasterzy powinna uwzględniać psychologiczne uwarunkowania dotyczące procesu umierania oraz śmierci.

SŁOWA KLUCZOWE: śmierć, umieranie, aspekt teologiczny śmierci, aspekt psychologiczny umierania, posługa pastoralna i psychologiczna.

Summary

Death and Dying. Psychological and Pastoral Aspects

The issue of death and dying is examined by various scientific disciplines and each of them enriches the understanding of the notions in question: death and dying. The article has a merely psychological and theological (pastoral) character and aims at finding the answers how to help people in the face of these unrepeatably events.

In the first part of the article the author presents the issue of dying from the perspective of theology. Therefore, one needs to consider Divine Revelation and the teachings included in the Holy Bible. The Old Testament, as well as the New Testament clearly deal with the issue in question. The redemptive character of a Christian's death is connected to the redemptive death of Jesus Christ.

In the second part of the article – psychology perspective – the author presents more clearly the process of dying, not the moment of death itself. Psychologists see the positive sense of death in the context of a previous meaningful life. The persons who accompany dying people face the psychological challenge of overcoming the senselessness of death. In such a context the model of dying according to Elisabeth Kübler-Ross is presented.

The last part of the article deals with pastoral suggestions. The pastoral ministry undertaken in Church by priests should take into account the psychological conditions connected to the process of dying and death.

KEYWORDS: death, dying, theological aspect of death, psychological aspect of dying, pastoral and psychological ministry.

Bibliografia

- Balter L., *Eschatologia współczesna dla duszpasterzy i katechetów*, Kraków 2010.
Bartnik C., *Teologiczna interpretacja wydarzenia śmierci*, „Ateneum Kapłańskie” (1980) 95, s. 16-30.
Boros L., *Istnienie wyzwolone. Rozważania teologiczne. Misterium mortis, człowiek w obliczu ostatecznej decyzji*, Warszawa 1985.

- Brehant J., *Thanatos. Chory i lekarz w obliczu śmierci*, Warszawa 1980.
- Dziuba A., *Pytania wokół życia, umierania i śmierci człowieka*, „Warszawskie Studia Pastoralne” (2008) 8, s. 158-177.
- Grelot P., *Śmierć*, [w:] Leon-Dufour X. [red.], *Słownik teologii biblijnej*, Poznań 1990, s. 940-949.
- Hoelter J.W., *The relationship between fear of death and anxiety*, „The Journal of Psychology” (1978) 99, s. 225-226.
- Jan Paweł II, *List Apostolski o chrześcijańskim sensie ludzkiego cierpienia Salvifici doloris*.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
- Krakowiak C., *Posługa Kościoła wobec umierającego człowieka*, „Ateneum Kapłańskie” (1980) 95, s. 171-182.
- Krakowiak C., *Umierających duszpasterstwo*, [w:] R. Kamiński [red.], *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin 2006, s. 875-879.
- Kübler-Ross E., *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, Poznań 1998.
- Leon-Dufour X., *Dusza*, [w:] tenże, *Słownik teologii biblijnej*, Poznań 1990, s. 238-241.
- Makselon J., *Specyfika postaw wobec śmierci*, „Studia Philosophiae Christianae” (1981) 2, s. 114
- Makselon J., *Struktura wartości a postawa wobec śmierci*, Lublin 1983.
- Makselon J., *Lęk wobec śmierci*, Kraków 1988.
- Makselon J., *Główne wątki badań tanatopsychologicznych*, [w:] J. Makselon [red.], *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Kraków 2005, s. 49-60.
- Papieska Rada „Cor unum”, *Niektóre kwestie etyczne odnoszące się do ciężko chorych i umierających (27.07.1981 r.)*, [w:] Szczygieł K. [red.], *W trosce o życie. Wybrane dokumenty Stolicy Apostolskiej*, Tarnów 2008.
- Sakramenty chorych. Obrzędy i duszpasterstwo*, Katowice 1980.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, [w:] *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, s. 526-606.
- Szaniawski T., *Typy postaw wobec śmierci a osobowość*, Kraków 1998.
- Szymołoń J., *Wsparcie w procesie żałoby. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, [w:] Steuden S., Tucholska S. [red.], *Psychologiczne aspekty doświadczania żałoby*, Lublin 2009, s. 241-251.
- Zabielski J., *Opieka hospicyjna jako służba życiu*, [w:] Krajewska-Kułak E., Łukaszyk C., Jankowiak B. [red.], *W drodze do brzegu życia*, Białystok 2008, s. 173-187.
- Zuccaro C., *Teologia śmierci*, Kraków 2004.